

Een goddeloze godzoeker

Spinoza is een van de grootste filosofen uit de westerse geschiedenis, zijn denkbeelden zijn nog steeds actueel. Hij leidde een eenvoudig leven dat uit niet veel meer bestond dan studeren en lenzen slijpen.

CHRONOLOGIE

Een leven in afzondering

1632

Baruch Spinoza, roepnaam Bento, wordt op 24 november in Amsterdam geboren.

1656

Spinoza wordt met een banvloek uit de joodse gemeenschap gestoten.

1661-'63

Spinoza woont in Rijnsburg, waar hij zijn tijd doorbrengt met studeren en het slijpen van lenzen.

1670

De *Tractatus theologico-politicus* wordt anoniem gepubliceerd.

1674

Het boek wordt door het Hof van Holland als 'godslasterlijk' bestempeld en tot verboden boek verklaard.

1677

Spinoza overlijdt op 21 februari in Den Haag, vermoedelijk aan tuberculose. In november verschijnen zijn *Opera posthuma*.

1678

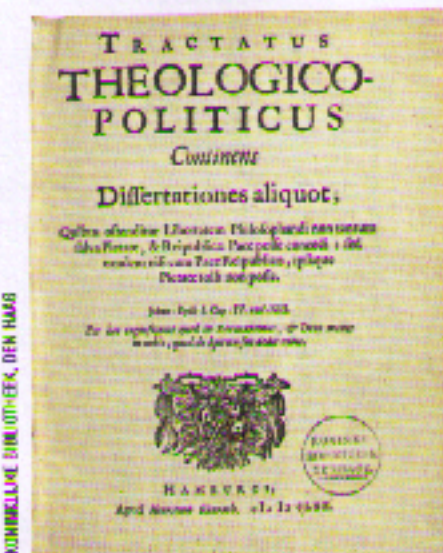
De Staten van Holland verbieden deze nagelaten werken als 'onthelligend, goddeloos en godslasterlijk'.

Eind 16de eeuw vestigden zich de eerste Sefardische joden uit Spanje en Portugal in Amsterdam. Ze waren op de vlucht voor de Spaanse inquisitie, die hen genadeloos vervolgde. Ze streken neer in de buurt van de Jodenbreestraat en op het eiland Vlooienburg. Er ontstond hier al gauw een levendige joodse wijk. In november 1616 gaf het stadsbestuur de joden geloofsvrijheid, en twee jaar later werd de Bet Israëlsynagoge opgericht. In deze wijk werd op 24 november 1632 Baruch (Hebreeuws voor 'de gezegende') Spinoza geboren. Hij ging hier tot zijn 17de naar de Talmoe Thoraschool.

Na het overlijden van zijn oudere broer in 1649 ging Spinoza werken in het handelsbedrijf van zijn vader. Toen ook deze stierf, ging het bedrijf spoedig failliet. Door een beroep te doen op het

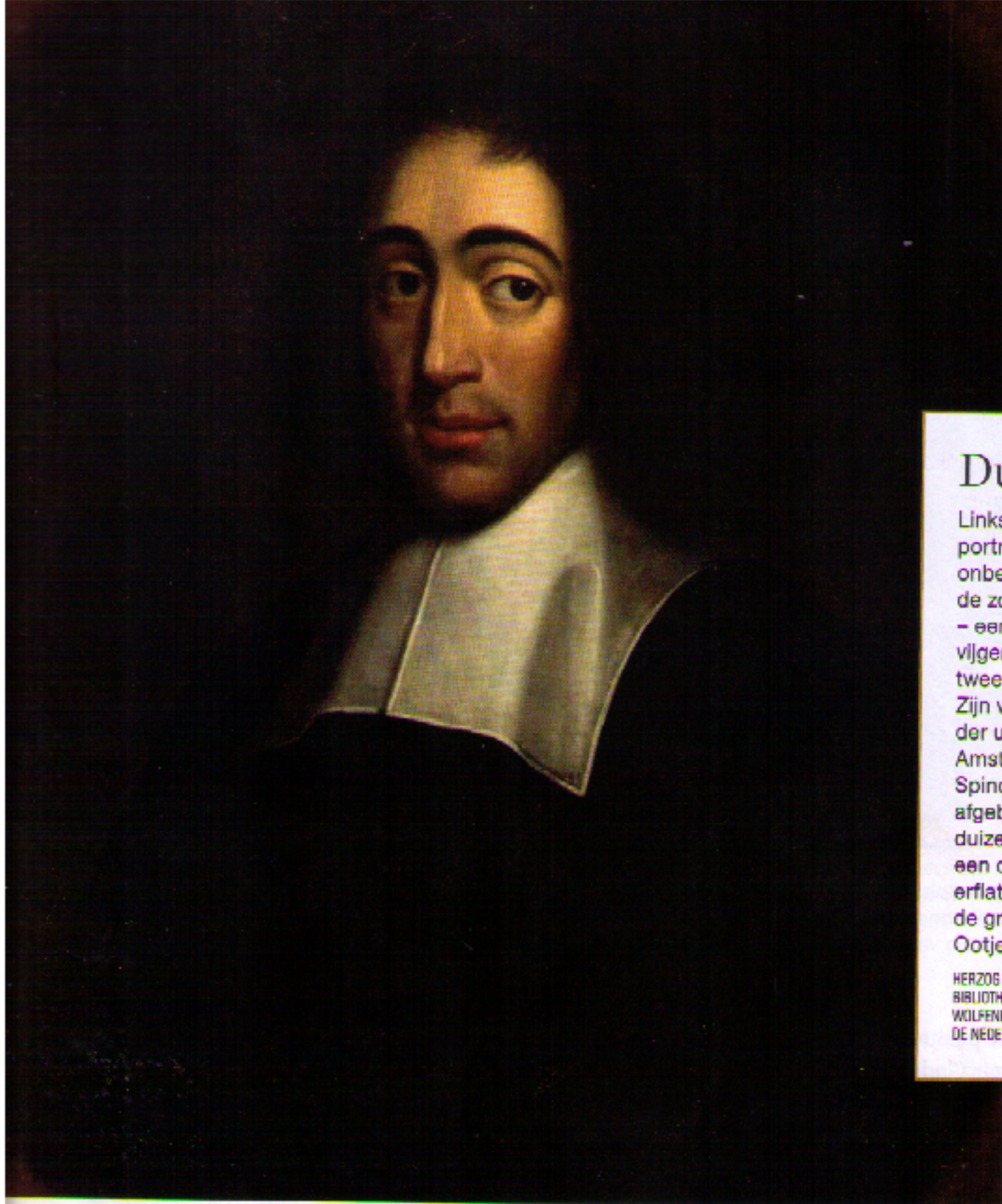
Nederlandse burgerlijk recht, waarvoor hij als 23-jarige nog als minderjarig gold, hoefde Spinoza de schulden van zijn vader niet op zich te nemen. Maar door zich aan de joodse wet te onttrekken, wekte hij de toorn van de rabbi's en mogelijk ook van zijn schuldeisers.

Waarschijnlijk stelde Spinoza in die tijd ook al lastige vragen over het joodse geloof, hield hij zich niet aan de godsdienstvoorschriften en had hij contact met Amsterdamse vrijdenkers. Wat ook precies de redenen waren, op 27 juli 1656 werd in de Bet Israëlsynagoge aan de Houtgracht in Amsterdam de banvloek over Spinoza uitgesproken vanwege zijn 'slechte meningen en handelingen'. Het was een banvloek als een bliksem: 'Vervloekt zij hij bij dag en vervloekt zij hij bij nacht; vervloekt zij hij bij zijn uitgang en vervloekt zij hem bij zijn ingang. God zal hem niet vergeven. Gods toorn en gramschap zullen tegen deze man ontbranden en alle vloeken over hem uitstorten die in het Boek van de Wet beschreven staan.'

Een 'zielverdervend' geschrift

Titelpagina van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*, 1670. Het in Holland verboden boek werd anoniem uitgegeven met een verkeerde drukkersnaam en plaats van uitgave: Hamburg in plaats van Amsterdam en Henricum Künrath in plaats van J. Rieuwertsz.

Dubbelportret

Links, Baruch Spinoza, postuum portret, geschilderd door een onbekende kunstenaar. Hij was de zoon van Michaël de Spinoza – een handelaar in wijn, olijfolie, vijgen en amandelen – en zijn tweede vrouw Hanna Debora. Zijn vader was enkele jaren eerder uit Portugal via Nantes naar Amsterdam getrokken. Baruch Spinoza stond van 1972 tot 1998 afgebeeld op het Nederlandse duizendguldenbiljet. Het is een ontwerp uit de erflatersserie van de graficus Ootje Oxenaar.

HERZOG AUGUST
BIBLIOTHEK
WOLFFENBÜTTEL,
DE NEDERLANDSE BANK

Spinoza's leven als handelaar was ten einde. Hij brak met zijn familie en veranderde zijn voornaam in Benedictus. Hij trok in bij de vrijdenker en voormalige jezuïet Franciscus van den Enden, die in Amsterdam een eigen Latijnse school bestierde. Hier bekwaamde Spinoza zich verder in de filosofie en leerde hij Latijn, de taal waarin hij zijn filosofisch werk zou schrijven. Hij verzorgde in zijn levensonderhoud met het slijpen van lenzen.

Een vrijer klimaat

In 1661 vertrok Spinoza naar Rijnsburg, gelegen op korte afstand per trekschuit van Leiden, waar nieuwe denkbeelden

van de Franse filosoof Descartes welwillend werden bestudeerd. Spinoza liet zich inspireren door diens rationalisme. In Rijnsburg legde hij de fundamenten van de *Ethica*, het boek dat zijn hoofdwerk zou worden. Hij heeft er tot 1675 aan gewerkt, en het is pas na zijn dood in druk verschenen. In de *Ethica* ontvouwt hij zijn filosofie op meetkundige wijze. Hij heeft zijn betoog opgebouwd uit definities, axioma's, stellingen en bewijzen. Het is een uiterst knappe prestatie, met de bedoeling om het wetenschappelijke karakter van zijn betoog te onderbouwen, maar het heeft de leesbaarheid en toegankelijkheid ervan zeker niet bevorderd.

In de *Ethica* staat de vraag centraal: hoe moet de mens leven om geluk te vinden? Een belangrijk uitgangspunt voor Spinoza is dat de wereld bestaat uit één substantie – die hij 'God, ofwel de natuur' noemt – waaruit alles bestaat en waaruit alles noodzakelijkerwijs voortvloeit. God is niet, zoals in de joods-christelijke traditie, transcendent, een wezen buiten onze wereld. Nee, God is immanent, alles wat bestaat is in God aanwezig. God is geen externe kracht, maar een interne oorzaak. Het leven vindt plaats volgens de ijzeren wetten van de natuur, die niets anders zijn dan Gods wetten. De mens hoort ook tot die natuur, een oneindig causaal netwerk,

RIJCKMAN, SEYMOUR, AMSTERDAM

In 1672 werden de raadpensionaris Johan de Witt en zijn broer Cornelis bij de Gevangenpoort in Den Haag door orangisten gelyncht. Spinoza, aanhanger van de staatsgezinden, wilde naar de onheilsplek gaan met een pamflet met de tekst: *Ultimi Barbarorum*, 'tuig van de richel'. Zijn hulsbaas hield hem tegen en redde zo mogelijk zijn leven.

maar neemt er geen bijzondere positie in en is dus niet geschapen naar Gods evenbeeld. De God van Spinoza is onpersoonlijk en heeft niets met de mens voor.

De enige mogelijkheid tot menselijk geluk is je niet over te geven aan hartstochten en emoties, maar door het verder ontwikkelen van de rede. Een groeiende kennis van de wetten van de natuur en onze plaats daarin, zal de mens in staat stellen om zijn mogelijkheden optimaal te benutten en zich aan zijn beperkingen te onderwerpen. Het inzicht dat alles volgens natuurwetten verloopt, is essentieel om gelukkig te zijn. Zo kunnen we komen tot een verstandelijke liefde voor God oftewel de natuur, een *amor intellectualis Dei*. Dit samenvallen van inzicht en geluk is slechts voor enkelen weggelegd, meent Spinoza. Daarom eindigt zijn *Ethica* met de beroemde zin: 'Maar al wat voortreffelijk is, is even moeilijk als zeldzaam.'

De consequenties van deze filosofie waren ronduit revolutionair en druisten

rechtstreeks in tegen de 17de-eeuwse opvattingen over God en moraal. Spinoza bood geen plaats aan een voorzienige God, ontkende de vrije wil, betwistte God als schepper van de wereld en geloofde niet in het hiernamaals. Dit was in de ogen van vele tijdgenoten levensgevaarlijke ketterij. Spinoza, wiens lijfspreuk *caute* ('wees voorzichtig') was, realiseerde zich goed de reikwijdte van zijn boodschap en besloot daarom uiteindelijk zijn *Ethica* niet tijdens zijn leven te laten drukken. Fragmenten van het manuscript hadden intussen wel in zijn vriendenkring gecirculeerd.

Een gevaarlijk boek

In 1665, hij woonde toen op kamers in Voorburg, onderbrak hij zijn werkzaamheden aan de *Ethica* voor het schrijven van de *Tractatus theologico-politicus*, zijn tweede grote werk. Het was een pleidooi voor de vrijheid van denken en filosoferen, voor de fundamentele vrijheid alles kritisch te bezien, ook de godsdienst.

Het boek bestond uit twee delen. In het eerste deel legde hij de grondslagen voor de moderne Bijbelkritiek. Hij beschouwde de Bijbel niet als een door God geopenbaard werk, maar als een vrucht van mensenwerk, vol innerlijke tegenspraak. Wie de Bijbel beschouwt als het woord van God, maakt godsdienst tot bijgeloof, aldus Spinoza. Het tweede deel was vooral een pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting, een verdediging van de ware vrijheid die door regenten als Johan de Witt werd voorgestaan.

Spinoza liet zien hoe gevaarlijk het was om theologen en predikanten politieke macht te geven en pleitte ervoor de kerk ondergeschikt te maken aan de staat. Het doel van de politiek is niet te heersen of te onderwerpen, 'maar integendeel om de enkeling van vrees te bevrijden'. Ieder mens moet in volle vrijheid kunnen denken, geloven en zeggen wat hij wil.

De *Tractatus theologico-politicus* verscheen anoniem in 1670. Op het titelblad stond geen auteursnaam, en als plaats

van uitgave was Hamburg vermeld. Maar het was geen geheim wie de auteur was. Het boek verscheen aan de vooravond van de grote crisis in de Nederlandse Republiek, het Rampjaar van 1672. Het land werd van allerlei kanten aangevalen, door Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen. De spanningen tussen orangisten en staatsgezinden leidden tot de moord op raadpensionaris Johan de Witt en zijn broer Cornelis. De aanstelling van Willem III van Oranje tot stadhouder gaf de behoudende, calvinistische krachten in de Republiek meer invloed, en onder druk van de gereformeerde kerkleiders werd in 1674 de *Tractatus* door het Hof van Holland verboden.

Spinoza was pas 44 jaar oud toen hij op 21 februari 1677 stierf aan een longziekte, vermoedelijk tuberculose – waarschijnlijk verergerd door het glasstof dat bij het lenzenslijpen was vrijgekomen. Er was voor hem als vervloekte natuurlijk geen plek op een joodse dodenakker. Hij werd begraven in de Nieuwe Kerk in Den Haag; zijn uitvaart werd door veel vrienden en geestverwanten bijgewoond.

Radicale verlichting

Spinoza had zijn huisbaas verzocht na zijn dood de manuscripten en brieven uit zijn lessenaar naar drukker Jan Rieuwertsz in Amsterdam te brengen. Spinoza's vrienden zorgden ervoor dat binnen een jaar dit materiaal onder de titel *Opera posthuma* in druk verscheen, met daarin opgenomen de *Ethica*. Tegelijkertijd werd een Nederlandse vertaling gepubliceerd: *De nagelate schriften van*

B.d.S. Een jaar later werd het werk door de Staten van Holland verboden als 'ontheilighend, goddeloos en godslasterlijk'.

Spinoza mag zich de afgelopen decennia in een nieuwe belangstelling verheugen. Dit komt voor een belangrijk deel op het conto van de Britse historicus Jonathan Israel, die begin deze eeuw het begrip 'radicale verlichting' introduceerde, een filosofische stroming gedragen door minder bekende auteurs met

radicale ideeën over staat, godsdienst en natuur. De 17de-eeuwse Republiek, met haar stedelijke, tolerante cultuur, was de kraamkamer van deze beweging, die Spinoza als inspirator had. De filosoof benadrukte volgens Israel de kernwaarden van de hedendaagse seculiere moderniteit: democratie, tolerantie, vrijheid van meningsuiting, gelijkheid en individuele ontplooiing. Spinoza bundelde deze denkbeelden in een door-dachte en samenhangende filosofie.

Spinoza maakte zich volledig los van de conventies van zijn tijd en ontwikkelde een filosofie die ook nu nog verstrekkend en zonder compromis is. Het getuigt van een ongelooflijke intellectuele moed om die stap te zetten in een wereld die volledig door de joods-christelijke traditie werd gedomineerd. Spinoza was een 'goddeloze godzoeker', zoals historicus Jan Romein hem ooit omschreef. ■

Aart Aarsbergen

Terug naar Amsterdam

Sinds 2008 staat dit beeld van Spinoza langs de Zwanenburgwal, vlak bij het stadhuis, op de plek waar hij is opgegroeid. Het is ontworpen door Nicolas Dings. Op zijn mantel zijn halsbandparkieten en mussen afgebeeld, 'rare en zeldzame vogels'. De bloemen verwijzen naar zijn zegelring met de afbeelding van een roos en het woord *caute*, dat 'wees voorzichtig' betekent. Naast hem ligt een geslepen blok graniet met twintig gelijkzijdige driehoeken, een verwijzing naar zijn beroep van lenzenslijper. De sokkeltekst luidt: 'Het doel van de staat is de vrijheid'.

Spinozahuis

In het overwegend protestants-christelijke Rijnsburg staat het 17de-eeuwse Spinozahuis. Van 1661 tot 1663 huurde de filosoof en 'ongodst' Benedictus de Spinoza hier een kamer, na zijn verbanning uit de synagoge in Amsterdam. Hij vond er onderdak om te studeren en lenzen te slijpen.

